

Begunstvo in zdravstvo – izziva prve svetovne vojne: primer Avstro-Ogrske*

Begunstvo je bilo ne le eno od najbolj tragičnih sopotnikov prve svetovne vojne, ki je pravzaprav rojstno obdobje modernega begunstva, bilo je tudi eden najmnogičnejših pojavov vojne, ki je poleg samoumevnega aktivnega vojaškega prebivalstva prizadel povsem pasivno civilno prebivalstvo. Države so ta problem reševale na različne načine, saj jih je begunstvo kot pojav presenetilo. Tako so bili ukrepi večinoma *ad hoc*, pogosto pa se iz lastnih napak države niso naučile, da bi naslednje begunske valove bolje upravljale, zlasti v korist beguncev. Avstro-Ogrska v nobenem pogledu ni bila izjema, z upravljanjem razseljenih državljanov pa se je soočala od trenutka izbruha vojne dalje. Eden od akutnih in hkrati kroničnih problemov je bilo zdravstveno stanje beguncev, zlasti v begunskih taboriščih. Ta so bila rešitev, ki jo je za namestitev beguncev izbrala Avstro-Ogrska, ki je begunce odbirala glede na nacionalno, socialno in versko pripadnost. Za odločitev o namestitvi v begunskih taboriščih je bilo ključno premoženjsko stanje, ki je, če je bilo dovolj ugodno, omogočilo bivanje izven begunskih taborišč, v kolonijah ali posameznih mestih v cislajtanskem delu monarhije. Namestitev v taboriščih po nacionalnem in verskem ključu je imela (vsaj) dva zelo praktična cilja, ohranjanje socialnih stikov iz izvirnega lokalnega okolja, kar naj bi olajšalo begunsko stisko,¹ po drugi strani pa je oblastem omogočila zmanjšanje »*težav v komunikaciji, do katerih je prihajalo zaradi jezikovne raznolikosti evakuiranega prebivalstva. /.../ S tem naj bi bilo poskrbljeno tudi za to, da bodo begunci deležni primerne duhovne oskrbe v njim razumljivem jeziku.*«² Kot ugotavlja J. Kosi, je oblasti k odločitvi o begunskih taboriščih

* Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* (P6-0052), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

¹ Kosi, Evakuacija, str. 21.

² Kosi, Evakuacija, str. 21–22.

kot krajih namestitve revnih in nepreskrbljenih beguncev vodil tudi premislek o tem, da se mora »pod nadzor represivnega aparata spraviti prav tisto populacijo, ki bi lahko v zaostrenih in negotovih razmerah predstavljala največjo potencialno nevarnost za javni red in mir«. ³ Slovenski begunci so bili poslani v taborišča Gmünd, Steinklamm in Wagna, od oktobra dalje pa večinoma v Bruck an der Leitha, na Štajersko v Gänsendorf ter v begunske kolonije na Češkem, Moravskem in Štajerskem.

Do prihoda v začasna bivališča se je zgodilo nekaj ključnih korakov, ki so odločilno vplivali na zdravstveno stanje begunske populacije. Prvi je bil način odhoda, saj je v večini primerov evakuacija potekala v kaotičnih razmerah, brez pravočasnega vnaprejšnjega opozorila in priprav na odhod; begunci so odhajali z malo prtljage in nepripravljeni na dolgo bivanje v neznanih krajih – če samo pomislimo na primorske begunce, ki so domove zapustili v pozni pomladi ali zgodnji jeseni, si lahko predstavljamo, kako je bilo preživljati zimo v hladnih begunskih taboriščih Spodnje Avstrije. V poročilih notranjemu ministrstvu so upravniki begunskih taborišč izpostavili tudi pomen izvora (narodnosti) za preživetje v trdih razmerah; tako naj bi visoki smrtnosti med italijanskimi begunci botrovali dolgo potovanje, sprememba klime in paničen odnos do lastne usode, medtem ko naj bi bili Rutenci močnejši, manjša smrtnost pa naj bi izhajala iz njihove nižje rasti in mirnega značaja. Med italijanskimi begunci se je razvil celo poseben besednjak, ki je opisoval stanje v begunskih taboriščih – Lucia je bila sinonim za sveto lakoto, hudičeva hiša pa za slabo preskrbo in napadalnost taboriščne uprave. Te ocene so v celoti zanemarile dejstvo, da so galicijski begunci domove zapustili na jesen in se, nenačrtovano, s primerno obleko in obutvijo »pripravili« na zimski čas, česar pa begunci iz Avstrijskega Primorja niso storili, tudi zato, ker so verjeli v le nekajtedenski odhod od doma.

Druga točka preloma je bil transport, za katerega sta bila, poleg namestitve beguncev, odgovorna notranje ministrstvo in 10. Oddelek vojnega ministrstva, kar nakazuje na militarizacijo begunskega vprašanja v monarhiji. Politični okvir za transport in namestitev beguncev je bil vzpostavljen na sestanku na ministrstvu za notranje zadeve 13. septembra 1914, ko je bila množična izselitev civilnega prebivalstva iz Galicije že v teku. Sestanka so se udeležili tudi predstavniki vojnega ministrstva, Vojnega nadzornega urada (Kriegsüberwachungsamt) in Centralnega prometnega urada (Zentraltransportleitung (ZTL)); izdelan je bil prvi načrt, ki je temeljil na »selekciji« beguncev po etničnih, konfesionalnih in socialnih merilih, pri slednjem je bil odločilni kriterij zadostnost sredstev za preživetje, čeprav je bila ta odločitev pogosto arbitrarna, saj zadosten znesek za preživljanje ni bil določen. Begunce so prevažali v živinskih

³ Kosi, Evakuacija, str. 22.

vagonih, ki so nosili napis *40 ljudi ali 6 konj*, vlaki so bili zastraženi, s čimer so beguncem preprečevali izstop na postajah pred prvim ciljem – perlustracijskih postajah (Perlustrierungstation) – in končno destinacijo.⁴ Nekateri begunci so se odpravili na pot tudi peš ali z vozovi, da so prispeli do postaje, kjer so se lahko priključili transportu.

Perlustracijske postaje so bile naslednice mejnega sanitarnega kordona, vzpostavljenega v Spodnji Avstriji proti meji z Rusijo in Ogrsko, ki je ščitil pred izbruhi nalezljivih bolezni. Begunci so bili označeni kot potencialni nosilci nalezljivih bolezni, enako kot popotniki, krošnjariji, piskrovezi, cigani, vagabundi in Judi. Za begunce z jugozahodne fronte sta bili ustanovljeni postaji v Lipnici (Leibnitz) na Štajerskem za primorske begunce in v Salzburgu za južnotirolske begunce. »Perlustrirungo« je kratko in stvarno opisal Slovenski begunski koledar za leto 1917: »*Pri perlustrirungu pove begunec vsa svoja generalija, pri kopališču mu razkužijo njegovo prtljago, peljejo ga v gorko kopelj, izroče mu tri odeje, en slammik, listek za kruh, listek za menažo, menažno skodelico, povedo mu številko barake, kjer bo odslej prebival, in – begunsko mesto se je povečalo za enega člana.*«⁵ Perlustracijske komisije so vodili politični uradniki, ki so begunce razdelili po nacionalnosti, veroizpovedi in socialnem statusu ter organizirali transport beguncev v taborišča oziroma druge naselbine. Postaje so bile medicinsko opremljene, zdravstvenemu pregledu so bili podvrženi vsi begunci, ki so prihajali ali odhajali v smeri perlustracijskih postaj. Poleg postopkov na perlustracijskih postajah so bile dezinfekcijske strukture predvidene tudi med ciljno železniško postajo in begunskim taboriščem, da bi preprečili vstop nalezljivih bolezni v taborišče. Na začetku vojne so skrb posvečali zlasti sifilisu in tuberkulozi, z nadaljevanjem vojne se je nabor nalezljivih bolezni, ki so povzročale veliko smrtnost zlasti med otroki, povečal. Tudi dezinfekcijska infrastruktura ni bila dovolj za njihovo preprečevanje ali vsaj omejevanje. Ob prihodu je begunce čakal t. i. dezinfekcijski paket, ločili so jih po spolu in starosti ter odrasle od otrok. Najprej so z lizolom in petrolejem razkužili obleko, potem so begunce umili in ostrigli (!), jim vrnili razkužene obleke in jih napotili v taborišče, najprej v izolacijske barake. V Gmündu so poročali, da so lahko v dezinfekcijskem postopku naenkrat »obdelali« sto beguncev, v deseturnem delavniku pa kar 2000; enako je veljalo za taborišče Bruck a. d. Leitha, kjer so konec leta poročali o 90.164 razkuženih osebah v letu 1915.⁶ Strah pred epidemijami je bil velik, stvarni podatki so potrjevali upravičenost ukrepov in strahu, ne pa stigmatizacije in rasističnih stereotipov, ki so jih udeleževali uprave taborišč in sanitarno osebje, ki so ljudi z vzhoda stigmatizirali kot

⁴ Hermann, »Cities of barracks«, str. 135.

⁵ Slovenski begunski koledar, str. 107.

⁶ Mentzel, *Kriegsflüchtlinge*, str. 318–320.

Slika 1: Begunsko taborišče Wagna – priprava na dezinfekcijo (AT-OeStA/KA , Gruppe 004, KFL. 17, Ministerium des Innern, Flüchtlingsfürsorge 1914/1915).

umazane in zato prenašalce nalezljivih bolezni. K širjenju nalezljivih bolezni so veliko »prispevale« uprave same, saj so bila taborišča prenatrpana in povsem neprimerna za bivanje, premoga za kurjavo je bilo premalo in glede na to, da se je na primer v Gmündu v eni baraki drenjalo kar 250 do 280 beguncev, so morali spati na tleh. Poleg tega so begunce selili iz taborišča v taborišče, z njimi pa so »potovale« tudi nalezljive bolezni.

Begunska taborišča so bila prostor socialnega inženiringa in eksperimentiranja, pri čemer so bile beguncem kratene osnovne pravice, saj je prepričanje v kratkotrajnost vojne botrovalo neprimerno zgrajenim naselbinam, ki niso prenesle dolgotrajnega bivanja po sestavi zelo pestrega in občutljivega begunskega prebivalstva. Bivališča so bila zgrajena po vzoru vojaških barak, s strogim dnevnim urnikom in natančnim nadzorom, kar je krepilo občutek, da so begunci zaporniki in ne v vojni prizadeti državljani monarhije. Državna pomoč se je oblikovala na podlagi bornih finančnih osnov, saj so begunce oskrbeli zgolj z bivališčem in omejeno prehrano. Odlok notranjega ministrstva je 11. avgusta 1914 določil višino državnega nadomestila za preskrbo s hrano in pijačo v višini 1 K za odraslo osebo in 0,60 K za otroke.⁷ To je do sprejetja begunskega zakona 31. decembra 1917 veljalo le za nepreskrbljene begunce, ki so začasno bivališče našli v begunskih taboriščih in kolonijah, kar je na državni ravni predstavljalo 2,4 % celotnega izdatka za vojno.⁸ Zahvaljujoč omejenemu poročanju (cenzura) in vojni propagandi, kronično podhranjeno financiranje beguncev ni prišlo v javnost, razen izjemoma, kot v primeru primorskih beguncev v Gmündu. Šele spoznanje, da bo vojna trajala dlje od prvotnih zamisli, je pripeljalo do izboljšav v barakarskem sistemu. Notranje življenje

⁷ Denkschrift, str. 296.

⁸ Hermann, »Cities of barracks«, str. 135.

v taboriščih je bilo prežeto s konflikti in intervencijami. Po pričevanju Jakoba Levyja Morena, tedaj študenta medicine in zdravnika, kasneje utemeljitelja psihodrame in skupinske psihoterapije, ki je med vojno deloval v taborišču Mitterndorf, je hierarhična ureditev taborišč omogočala veliko korupcijo, zaradi pomanjkanja osnovnih življenjskih potrebščin in hrane je cvetel črni trg, posebno so bile zlorabam izpostavljene ženske in dekleta, ki jih je bilo na primer v Mitterndorfu kar 80 %.⁹

Begunska taborišča so bila prostor medicinskega študija in eksperimentiranja. Za razliko od bolnišnic na fronti so se ponašala z reprezentativnim presekom družbe, zaradi česar so bila še posebno zanimiva za epidemiologe. Kot je zapisal dr. Josef Reder, zdravnik v taborišču Gmünd, o prednostih eksperimentalnega raziskovanja v begunskem taborišču: »*Ta človeški material je drugačen od tistega v zaporih, saj so tu moški, ženske in otroci različnih starosti.*«¹⁰ Raziskovalni vzorec je bil po starostnih, socialnih in spolnih kriterijih reprezentativen, obdobje raziskovanja pa dovolj dolgo, da je prineslo zanesljive rezultate. Toda begunska taborišča so se soočala z velikim pomanjkanjem zdravniškega osebja, zato so oblasti študente višjih letnikov medicine pozivale, naj se prostovoljno javijo v zdravniško in epidemiološko službo ter k prvi pomoči. Ti študenti so bili označeni kot pomočniki zdravnikov (*Hilfsärzte*) in medicinci (*Mediziner*). Študentje so se lahko prijavi tudi kot enoletni prostovoljci, ki so na hitro pridobili osnovno izobrazbo in bili zatem poslani na fronto. V tem kontekstu je v begunsko taborišče Mitterndorf prišel Jakob Levy Moreno, ki je kot zdravniški pomočnik – študent – prejemal plačilo 10 kron na dan. V tem taborišču je po zaključku študija in postanku v begunskem taborišču Deutschbrod/Havlíčkův Brod (do 1945 Německý Brod) na Češkem februarja 1918 postal taboriščni zdravnik in opravljal cepljenja tudi v bližnjih taboriščih Kottlingbrunn in Leobersdorf. Jakob Levy Moreno je sociometrične in socionomične raziskave oziroma izhodišča zanje oblikoval že v taborišču Mitterndorf, ki ga je kasneje označil kot prvo raziskovalno mesto za raziskovanje načrtovanja naselitve razseljenega prebivalstva oziroma socialnega in psihološkega načrtovanja, kar tedaj sploh ni bilo v razvidu državne skrbi za begunce, saj se je ta soočala s tremi temeljnimi problemi – varnost pred nasprotnikom, zdravstvena oskrba in preskrba.¹¹ Zato je vlada določila zdravstveno osebje, ki je nadziralo zdravstveno stanje v begunskih skupnostih. Kot je ugotavljal Moreno, je begunska skupnost s postopno izgradnjo zdravstvenega, šolskega, kulturnega, verskega, gospodarskega in socialnega življenja razvila celotno skupnostno življenje, vendar pa je

⁹ Scherr, Jakob Levy Moreno, str. 126.

¹⁰ Hermann, »Cities of barracks«, str. 148.

¹¹ Moreno, *Who Shall Survive?*, str. 17–18.

Slika 2: Naslovnica knjige dr. Josefa Rederja o epidemijah pegastega tifusa v begunskem taborišču Gmünd.

ostalo nezadovoljivo, kar je Moreno pripisal različnemu izvoru in socialnemu statusu; kot je slikovito ponazoril, so avstrijske oblasti celotne vasi vinogradnikov preselile v predmestno industrijsko sovesko, planince s Tirolske pa na ravninsko območje pred Dunajem: »Bili so vrženi skupaj brez izbora, neprilagojeni okolju in neprilagojeni sami sebi.«¹² Kot je zapisal, se mu je tedaj porodila misel o psihološko načrtovani skupnosti, ki jo je treba analizirati do t. i. socialnega atoma, da bi lahko ugotovili, kakšne so možnosti preživetja v določenih situacijah.¹³

Josef Reder je med letoma 1914 in 1917 v taborišču Gmünd izvedel široko študijo o tifusu bolnikov ter leta 1918 izdal publikacijo *Das Fleckfieber nach dem heutigen Stande seiner Lehre und nach Beobachtungen in den Epidemien des k.k. Flüchtlingslagers Gmünd* (Leipzig 1918). Za obvladovanje pegastega tifusa so bila leta 1915 izdana posebna navodila *Dienstes-Instruktion für das ärztliche und hilfsärztliche Personal und die sanitär-hygienische Hilfsmannschaft*, in sicer za begunsko taborišče Wagnera. Najpomembnejši ukrepi so vključevali razkuževanje, saj so okužbo prenašale uši, izolacijo in karanteno. Osebe, pri katerih je obstajal sum bolezni, so opazovali 22 dni v popolni izolaciji, v tem času pa so morale opraviti več razkuževanj. To je pomenilo, da so moške obrili, prav tako so obrili obraz in poraščene dele telesa ter jih z mehkim milom umili v kopeli, po kateri so tiste dele telesa, kjer se običajno pojavljajo uši, natrli s petrolejem, obleko pa poškopili z naftalinom. Ženske so ostrigli »na kratko«, poraščene dele so obrili

¹² Moreno, *Who Shall Survive?*, str. 18.

¹³ Moreno, *Who Shall Survive?*, str. 18.

ter natrli s petrolejem in glavo povili z ruto.¹⁴ Na podlagi zelo različnih podatkov o inkubacijski dobi, od 4 do 14 dni, oziroma 11 do 12 dni, po izkušnjah v Gmündu pa v povprečju od 14 do 16 dni, so se v tem taborišču odločili za 23-dnevno karanteno, pa še vedno je kak primer »ušel« nadzoru.

Diagnosticiranje pegatega tifusa je bilo tedaj še v povojih,¹⁵ začetni simptomi pa so bili zlahka zamenljivi z ošpicami, zato je Reder posebej spremljal nihanje telesne temperature in boleznin ter ponudil izsledke o vzrokih, simptomih, diagnozi, epidemiologiji in zaščiti, pa tudi predloge za možne terapevtske intervencije. Toda ta eksperimentalni raziskovalni pristop, ki je resda pripeljal do pomembnih in uporabnih rezultatov, je med begunskim prebivalstvom vzbujal nezaupanje in strah. Reder je namreč zdrave ljudi pogosto pripeljal v taboriščno bolnišnico, nekateri so bili žrtve boleznin in so med karanteno celo umrli. Begunci so skrivali bolne otroke, saj so se bali eksperimentiranja na njih, zato so zdravniki skupaj s taboriščno upravo iskali bolne otroke po barakah, junija 1916 so jih na primer našli kar 126 in jih preselili v bolnišnico. Zavračanje zdravljenja oziroma nezaupanje beguncev v zdravniške pristope so uprave stereotipno razlagale z »necivilizirano naravo« beguncev.¹⁶ Reder je raziskoval tri epidemije tifusa v Gmündu, prvo med 16. marcem in 13. aprilom 1915, drugo med 24. aprilom in 16. oktobrom 1915 in tretjo konec leta 1916 ter v začetku 1917, skupaj je raziskal 1130 primerov. Med prvo epidemijo je zbolelo 58 oseb, od tega trije otroci, 33 moških in 22 žensk, umrl je en otrok, štirje moški in dve ženski. Največ odraslih smrti je bilo v starostnih skupinah med 20. in 25. letom (74,28 %) ter med 35. in 40. letom (28,57 %), skupna stopnja smrtnosti pa je bila 12,05 %.¹⁷ Naslednja epidemija, ki je trajala kar pol leta in v katero so bili pahnjeni tudi slovenski begunci, je zajela 875 oseb, od tega 116 otrok (13,25 %), 369 moških (47,17 %) in 390 žensk (44,59 %), pri čemer je umrlo 7 otrok (6,03 %), 72 moških (19,51 %) in 45 žensk (11,53 %), skupaj 124 oseb oziroma 14,17 % bolnih. Najvišja smrtnost med odraslimi je bila v starostnih skupinah od 55 do 60 let in starejšimi od 60 let (v obeh primerih 24,19 %).¹⁸ V zadnji epidemiji je zbolelo 197 begunck in beguncev, 46 otrok (23,35 %), 37 moških (18,78 %) in kar 114 žensk (57,86 %); umrli so štirje otroci (8,69 %), 15 moških (40,54 %) in 24 žensk (21,05 %), skupna mortaliteta je bila kar 21,82 %; med odraslimi je največ begunck in

¹⁴ Scherr, Jakob Levy Moreno, str. 56.

¹⁵ Leta 1909 je Charles Nicolle, profesor in direktor Pasteurjevega inštituta v Tunisu, dokazal, da se epidemija tifusa širi s človeško ušjo, za to odkritje je leta 1928 prejel Nobelovo nagrado. Toda zdravljenje tifusa se je začelo šele leta 1930, ko je Rudolph Weigl razvil cepivo. Glej: Andersson, A century of typhus, str. 143–150.

¹⁶ Hermann, »Cities of barracks«, str. 149.

¹⁷ Reder, *Das Fleckfieber*, priloga 1, str. 114.

¹⁸ Reder, *Das Fleckfieber*, str. 117.

Erkrankungs- u. Todesfälle in allen drei Epidemien zusammen nach dem Lebensalter (Summartabelle) Tab. IV.

Lebensalter	0-5		5-10		10-15		15-20		20-25		25-30		30-35		35-40		40-45		45-50		50-55		55-60		über 60		
	Geschlecht		M. W.		M. W.		M. W.		M. W.		M. W.		M. W.		M. W.		M. W.		M. W.		M. W.		M. W.		M. W.		M. W.
Zahl der Kranken	5	47	113	109	150	51	79	41	65	44	51	47	65	37	32	41	26	18	20	18	32	7					
Summe	5	47	113	259	130	106	95	112	69	73	44	38	39														
% der Gesamtzahl der Fleckfieberkranken	0.44	4.16	10.00	22.92	11.50	9.38	8.40	9.91	6.10	6.46	3.89	3.36	3.45														
Davon gestorben																											
Geschlecht																											
Zahl der Verstorbenen																											
Summe																											
% der Erkrankten dieser Alterskategorie																											
% sämtlicher Fleckfieber-Todesfälle																											

Von den Erkrankten waren 165 = 14.66% Kinder (0-14 Jahre), davon sind gestorben 12 = 7.27%
 439 = 38.89% Männer " " " 91 = 20.72%
 526 = 46.54% Weiber " " " 71 = 13.49%
 1130 Gesamt mortalität 174 = 15.39%

117

Slika 3: Statistika obolevnosti in umrljivosti zaradi pegastega tifusa glede na starost (Reder, Joseph: *Das Fleckfieber nach dem heutigen Stande seiner Lehre und nach Beobachtungen in den Epidemien des k.k. Flüchtlingslagers Gmünd*. Leipzig, Wien: Franz Deuticke, 1918, str. 117).

Slika 4: Kopalnica v begunskem taborišču Steinklamm (AT-OeStA/KA, Gruppe 004, KFL. 17, Ministerium des Innern, Flüchtlingsfürsorge 1914/1915).

Slika 5: Otroška bolnišnica v begunskem taborišču Gmünd (AT-OeStA/KA , Gruppe 004, KFL. 17, Ministerium des Innern, Flüchtlungsfürsorge 1914/1915).

beguncev umrlo med 45. in 55. letom starosti (16,27 %) ter starejših od 60 let (18,60 %).¹⁹ Kot je ugotavljal Reder, je bila prognoza poleg poteka in jakosti bolezni v največji meri odvisna od starosti obolelih, mlajši od 30 let so imeli po njegovih izkušnjah 94 % možnosti, da ozdravijo; obenem je ugotavljal, da je tudi milejša oblika bolezni puščala posledice pri delovanju srca, vendar se v podrobnosti možnih posledic in sovplivanja različnih bolezni na potek tifusa ni spuščal.

Kot je ugotavljala M. Hermann, so bila taborišča priložnost za testiranje različnih strokovnih mnenj o terapiji in profilaksi. V taborišču Gmünd je namreč med dvema taboriščnima zdravnikoma prišlo do strokovnega spora o zdravljenju ošpic; o sporu je presojala skupina zdravnikov in metode enega označila kot dopustne, metode drugega pa kot nezdržljive z moderno medicino.²⁰

Zaradi izredno visoke smrtnosti otrok so pozimi 1914/1915 v begunskih taboriščih vzpostavili sanitarne oddelke za otroke, kjer naj bi skrbno beležili primere bolezni in smrti ter o njih poročali notranjemu ministrstvu. Številke umrlih otrok, ki jih je Walter Mentzel zbral za notranjeavstrijska begunska taborišča, so bile, ne glede na pojasnila o izvoru beguncev kot verjetnem razlogu, izjemno visoke. V Mitterndorfu je med 1. junijem in 31. decembrom 1915 živelo 12.000 beguncev in umrlo 243 otrok; leta 1916 je umrlo 239 otrok. V Pottendorfu, kjer je med 1. junijem in 31. decembrom 1915 živelo 5600 beguncev, je umrlo 285 otrok.²¹

¹⁹ Reder, *Das Fleckfieber*, str. 116.

²⁰ Hermann, »Cities of barracks«, str. 149.

²¹ Mentzel, *Kriegsflüchtlinge*, str. 322.

V begunskih taboriščih Gmünd, Bruck an der Leitha, Steinklamm, Wagna pri Lipnici, Mitterndorf, Pottendorf ter Strnišče pri Ptujju so prebivali tudi slovenski begunci, ki so bili brez sredstev za preživljanje, zaradi česar so potrebovali državno podporo. Gmünd je bil največje begunsko taborišče, med vojno je skozenj prešlo okoli 200.000 beguncev, naenkrat je v njem prebivalo okoli 53.000 beguncev in kar 30.000 jih je tam umrlo.²² Samo v drugi polovici oktobra, ko so v begunsko taborišče prišli tudi begunci z juga, je umrlo 258 beguncev, novembra je ta številka narasla na 1594, decembra 1915 pa so zabeležili 738 smrtnih primerov. Po podatkih iz kronike žandarmerije Gmünd je pozimi 1915 zaradi različnih nalezljivih boleznih umrlo v povprečju 100 beguncev na dan.²³ Prvo srečanje z nepopisno begunsko bedo so slovenski begunci torej doživeli v »zloglasnem« begunskem taborišču Gmünd, kjer so se z epidemijami spopadali od marca 1915 dalje. Glavni razlogi za visoko smrtnost v taboriščih so bile zaporedne epidemije tifusa, ki so jih spremljali kolera, griža, ošpice, škrlatinka in oslovski kašelj, ki so prizadele predvsem otroke. Razmere so se znatno poslabšale jeseni 1915, novembra in decembra pa je ob epidemiji tifusa razsajala še epidemija ošpic. Kot je pokazala statistična analiza, so bili prizadeti predvsem begunci z juga, kar 95 %, k čemur so po ugotovitvah uprave poleg boleznih prispevale slabe prehranske razmere, nepreskrbljenost s toplimi oblačili, težke podnebne in bivalne razmere, nekaj »krivde« pa so pripisovali tudi slabi telesni konstituciji slovenskih in hrvaških beguncev.²⁴ O taborišču v Gmündu so lahko slovenski bralci prebrali zapis dr. Josipa Ličana, goriškega profesorja bogoslovja, ki je taborišče obiskal v času, ko so vanj prišli tudi slovenski begunci; opis je kazal malodane idilično podobo organiziranega lesenega mesta, »skoro bi rekel, da se tudi tu pojavljajo prizori velikega mesta«,²⁵ v katerem je poskrbljeno za vse begunske potrebe, »umevno, da imajo begunci še razne želje, ki jih žal ni mogoče uresničiti. Pripraviti se morajo na razne neizogibne žrtve.«²⁶ Toda te »idilične« razmere so vendarle terjale intervencijo Pomožnega odbora za begunce z juga na Dunaju, ki ga je vodil goriški deželni glavar Luigi Faidutti. Odbor je v taborišče poslal tolminskega dekana in deželnega poslanca ter škofijskega komisarja za slovenske in hrvaške begunce Ivana Rojca, ki je razmere ocenil za tako alarmantne, da je izposloval preselitev slovenskih beguncev v Bruck an der Leitha in hrvaških v Wagno, čeprav se njegov zapis v »Slovincu« dotika begunske bede nasploh, ne pa posebnih razmer v Gmündu.²⁷

²² https://www.gmuend.at/de/Gmuend-Neustadt_ehemaliges_Fluechtlingslager_ (dostop 10. 2. 2021).

²³ Hermann, *Die hölzerne Stadt*, str. 107.

²⁴ Hermann, *Die hölzerne Stadt*, str. 107.

²⁵ Ličan, *Mesto barak v Gmündu*, str. 2.

²⁶ Ličan, *Mesto barak v Gmündu*, str. 2.

²⁷ Rojec, *Skrb za begunce*, str. 1.

Slika 6: Notranjost bolnišnice v begunskem taborišču Gmünd (Fotoalbum K. K. Barackenlager – Gmünd 1915, foto Željko Cimprič).

Slika 7: Pogreb v begunskem taborišču Gmünd (Fotoalbum K.K. Barackenlager – Gmünd 1915, foto Željko Cimprič).

Notica v »Slovincu« 13. novembra 1915 je o razmerah povedala največ: »V Gmündu je bilo pokopanih en dan 36 otrok.«²⁸ Tudi sedemčlanska begunska družina (mati s šestimi otroki) z Vrha na Doberdovski planoti je prvo begunsko zatočišče dobila v Gmündu, kjer je bil »pravi Babilon narodov in veroizpovedi. Velikanska večina pregnanih ljudi je prihajala z vzhodne fronte, iz tako imenovane Galicije. Šlo je za Poljake, Ukrajince, Žide, Romune in zdaj smo se jim priključili še mi, Slovenci, Hrvati, Italijani in Furlani. Vsa ta zmešnjava narodov je predstavljala pravo bombo nalezljivih bolezni, ki se je razpočila že takoj po našem prihodu. Smrt je v tem nesrečnem kraju našla priložnost za obilno žetev in je med ubogo rajo kosila z velikimi zamahi, zlasti med otroci. Avgusta 1915 se je oglasila tudi pri nas. Za davico sta zboleli moji sestrici Slavica in Štefanija in umrli v razmaku nekaj dni. Pokopali smo ju na bližnjem pokopališču. Taboriščna pogrebna služba je imela dela na pretek in so ji te usluge navrgle precej dobička. Krste so morali ljudje kupiti. Kupiti so morali tudi bele prte, s katerimi naj bi pokrili truplo umrlega. Dogajalo pa se je, da s kupljenim prtom niso pokrili preminulega, temveč krsto. Ob pokopu so prt odstranili in ga ponovno prodali. Moja mama se je temu početju uprla in je trupelci hčerka pokrila pred zaprtjem krste.«²⁹ Verjetno je že med sodobniki odmevala usoda istrske begunske družine na čelu z »sključen/o/, izsušen/o/ starko vdov/o/«,³⁰ mamu in babico Maro Križanič iz Marčane. Hčerki sta našli delo v Jihlavi na Moravskem, kamor naj bi se iz Gmündu preselila tudi babica z enajstimi vnuki in vnukinjami: »Na bojišču žanje smrt dolge vrste mladih junakov, v barakah davi bolezen male otroke. Dva mlada Križaniča sta padla isti dan na ... fronti, a davica v barakah je v osmih dneh pobrala deset malih Križaničev. ... Mara, ta tužna Nijoba iz tužne Istre je bežala z edinim ostalim vnukom iz nesrečnega G.. K snahama v Iglavo, da reši zadnjega vnuka, da izjoče zadnjo solzo iz motnih oči. Dovoljenja za selitev pa ni imela, zato ji po postavi in paragrafu niso dali begunske podpore, ne listkov za moko in kruh. ... S tremi kronami na dan je živelo (!) četvero ljudi v tujini!«³¹ Istrski župnik Ljubomir Nikolić se je v nagovoru istrskih beguncev ob zaključku šolskega leta v Ziersdorfu spomnil tudi na begunce v Gmündu: »Tu vas vidim, dragi otroci, v velikem številu. A kje so ostali naši bratje, znanci, in prijatelji. Pokosila jih je v Gmündu smrtna kosa. Bil sem priča vaše muke in vašega trpljenja; videl sem na svoje oči in izkusil kakor vi. Dvatisoč sem jih sam pokopal v Gmündu.«³² Zdravstvene razmere so terjale rešitev.

²⁸ Neznani, Bolezen med otroci, str. 6.

²⁹ Prinčič, Pregnani, str. 118.

³⁰ Fr. Ž -č, Pismo iz Moravskega, str. 1-2. Dopisnik je bil Fran Žnideršič, ravnatelj goriškega ženskega učiteljskega (glej Prinčič, Pregnani, str. 40).

³¹ Fr. Ž -č, Pismo iz Moravskega, str. 2.

³² Neznani, Evakuiranci v Ziersdorfu, str. 3.

9. oktobra 1915 je Gmünd obiskal deželni glavar Faidutti in »//judstvo je povsod izražalo željo, da bi se je premestilo v južne, bolj zdrave kraje. Gospodu poslancu Rojcu je vodstvo vhod zabranilo, dokler ni prišlo telefonično dovoljenje iz Dunaja«, 21. oktobra 1915 pa je Slovenec poročal o odločitvi vlade o premestitvi primorskih beguncev v Bruck an der Leitha, prvi transporti beguncev so bili določeni za 22. in 23. oktober (2000 beguncev).

V Wagni pri Lipnici na Štajerskem, kraju s 400 prebivalci, ki »ni mogla pred vojno brez priimka ‚bei Leibnitz‘ niti vegetirati«,³³ je 1. oktobra 1915 bivalo 14.528 italijanskih beguncev, po reorganizaciji gmündskega taborišča pa so bili tja deloma preseljeni tudi slovenski begunci, tako da je leta 1916 tam prebivalo 18.354 oseb, od tega je bilo 1642 slovenskih beguncev, ostalo je še 34 beguncev iz Galicije in 80 internirancev, ostali so bili begunci iz Istre in Italijani iz Goriške.³⁴ Največ »prebivalstva«, 21.000 oseb, je taborišče zabeležilo jeseni 1915, potem so številke nekoliko upadle, po padcu Gorice 9. avgusta 1916 pa so se dvignile na okoli 18.000.³⁵ Podatki o številu beguncev, zlasti pa o njihovi nacionalnosti, so nekoliko negotovi kar zadeva t. i. italijanske begunce, ki jih P. Malni šteje kot Italijane, velika večina pa jih je po ugotovitvah Deana Krmaca izhajala iz Istre. Dne 12. oktobra je taboriščni dvojezični časopis *Lager-Zeitung/Gazzetta di campo* poročal o 13.500 Istranih.³⁶

Prve epidemije, in sicer tifusa, so v Wagni zabeležili že decembra 1914. Primere pegastega tifusa so beležili januarja 1915, ko so v Wagno prepeljali 1500 mož s srbskega bojišča, v tem času pa so bile kopalne in izolacijske barake v Wagni šele v izgradnji. Pa vendar je bilo število obolelih in umrlih bistveno manjše kot v drugih internacijskih taboriščih (na primer Thalerhof).³⁷ Medtem so v Wagni uredili kuhinjske, izolacijske in kopalne barake, v katerih so pod nadzorom graškega profesorja za higieno Dr. Pausnitza dnevno okopali 2000 oseb in zajezili epidemijo tifusa. Toda spomladi 1915 so v taborišče v velikem številu prišli novi begunci. Slaba prehrana in pomanjkljive higienske razmere, kasneje pa tudi ostro zimsko podnebje so povzročili visoko smrtnost; decembra 1915 je umrlo 634 beguncev, januarja naslednje leto pa 476. Zatem je delež smrtnosti upadal. Posebno zaskrbiljujoča in tragična je bila statistika novorojenih otrok. Kot je zapisal Paolo Malni, je rojstvo v Wagni pomenilo, da en novorojenček od petih ne bo dočakal

³³ Slovenski begunski koledar, str. 105.

³⁴ Slovenski begunski koledar, str. 109.

³⁵ Malni, *Altrove*, str. 89.

³⁶ Krmac, *Wagna*, str. 89.

³⁷ Halbreiner, *Lager Wagna 1914-1963*, str. 36.

šestega meseca življenja.³⁸ V istrsko begunsko zgodovino se je Wagna vpisala s črnimi črkami; po študiji, ki jo je izvedel Dean Krmac, je od 1. oktobra 1915 do 31. januarja 1916 v Wagni umrlo 1092 beguncev iz Istre, kar je predstavljalo 76 % vseh smrti v tem obdobju, preostali umrli pa so bili posoški begunci. Največ smrti so zabeležili od druge polovice novembra do začetka decembra 1915, ko je statistika zabeležila kar 35-odstotno smrtnost, kar je pomenilo podvojene številke v primerjavi s predvojnimi obdobjem.³⁹ Po ugotovitvah D. Krmaca je »le« 4 % umrlih sodilo v starostno skupino med 10. in 50. letom, 84 % umrlih je bilo tako mlajših od 10 let, oziroma 800 otrok mlajših od 8 let. To je Krmac poimenoval tragedija nedolžnih Istranov, saj je v obravnavanem obdobju umrlo 900 otrok, ki še niso dopolnili 8. leta starosti, od tega jih 300 ni dopolnilo prvega leta starosti; novembra in decembra je umrlo 221 otrok (3,6 na dan), v starostnem obdobju med 1. in 5. letom pa je v tem času umrlo 537 otrok. V štirih mesecih jih je umrlo dvakrat manj kot v celotni Istri s kvarnerskimi otoki v letu 1913.⁴⁰ Glavni razlog otroške smrtnosti je bila epidemija ošpic, med nalezljivimi boleznimi sta bili zelo smrtonosni tudi tuberkuloza in škrlatinka, ki sta v 70 % prizadeli otroke med 2. in 10. letom starosti in 16 % odraslih. Vrhunec smrtnosti zaradi omenjenih nalezljivih bolezni je sovpadal z epidemijo ošpic. Manj je bilo primerov trebušnega tifusa, medtem ko je pegasti tifus iz »gališkega« obdobja povsem izginil.⁴¹ Povprečna starost ob smrti je bila 10,7 leta, 9,9 pri moških in 12 pri ženskah.⁴² Glede na sestavo begunskega prebivalstva ni presenetljiv podatek, da je bilo 52 % umrlih žensk, največji delež ženske smrtnosti so beležili v starostni skupini med 18. in 40. letom, medtem ko so v tej starostni skupini umrli le štirje moški.⁴³ Zanimiva in povedna je tudi topografija smrti v begunskem taborišču Wagna; 31 % beguncev je namreč umrlo v bivalnih barakah (*Wohnbaracken*), večina zaradi pljučnice ali bronhitisa, 58 % jih je umrlo v bolnišničnih nastanitvah in 11 % v predizolacijskih prostorih (*Expektanzbarack*).⁴⁴ Na tako visoko smrtnost so vplivali različni razlogi, ki so sovpadli in zato sovplivali, v prvi vrsti so bili zdravstveni, oziroma epidemiološki, ter tisti, povezani s slabo prehrano,⁴⁵ kar pa je postalo še večji problem v naslednjih

³⁸ Malni, *Altrove*, str. 89.

³⁹ Krmac, Wagna, str. 91.

⁴⁰ Krmac, Wagna, str. 93.

⁴¹ Krmac, Wagna, str. 94–98.

⁴² Krmac, Wagna, str. 98.

⁴³ Krmac, Wagna, str. 99.

⁴⁴ Krmac, Wagna, str. 103.

⁴⁵ Primer jedilnika iz Wagne 26. decembra 1914: Zajtrk: Kava z 20 g sladkorja; Opoldne: pon: krompir s fižolom; tor: jota (15 dkg kislega zelja, 8 dkg fižola, 8 g slanine, 6 g maščobe); sr: fižol z ječmenom; čet: 15 dkg mesa s 40 dkg krompirja; pet: riž s krompirjem; sob: ječmen s krompirjem; ne: meso z rižem. Večerja: pon: polenta s

letih begunske krize. Visoko smrtnost je deloma »zakrivila« starostna struktura, morda tudi socialni izvor, saj je bila večina beguncev s podeželja. Pozimi 1915/1916 so se zdravstvene razmere umirjale, tudi zato, kot je cinično zapisal D. Krmac, ker so najšibkejši umrli.⁴⁶

Osrednji slovenski begunski taborišči sta bili v Steinklammu in Brucku an der Leitha. Taborišče v Steinklammu so postavili na mestu nekdanje tovarne in je že sredi septembra 1914 sprejelo 1500 ljudi iz Galicije in ruske Poljske, nekateri so bili tja internirani, večina pa je bila beguncev. Zaradi slabih bivalnih razmer, utesnenih prostorov, nezadostnih higienskih ukrepov in pripomočkov, pomanjkanja svežega in čistega perila, skromnih obrokov in hude okuženosti taboriščnega prebivalstva z ušmi je kmalu izbruhnila epidemija tifusa, ki je prvo žrtev terjala 20. januarja 1915. Zato so uvedli stroge higienske ukrepe, nad katerimi so bdeli dva internirana srbska zdravnika ter mestni in okrožni zdravnik. Internirance in begunce so umivali in čistili, jim dajali sveže perilo in oblačila, eno od tovarniških poslopij so preuredili v epidemično bolnišnico in začeli graditi barake, začela se je tudi gradnja vodovoda. Tako je sredi marca 1915 prva epidemija izzvenela, terjala pa je 25 žrtev, dve tudi med osebjem. Junija 1915 je v taborišču izbruhnila epidemija griže.⁴⁷ Ko so se avgusta 1915 po ponovni zasedbi Galicije begunci iz Galicije vrnili domov, je v taborišče prišlo 4000 beguncev z juga, med njimi okoli 1200 prebivalcev s Krasa in Vipavske doline, iz taborišča pa so v Drosendorf premestili internirance, taborišče so iz internacijskega (*Interniertenlager*) preimenovali v begunsko taborišče (*Barackenlager*). Del beguncev so pripeljali iz največjega »slovenskega« taborišča Bruck an der Leitha, ker pa je transport potekal v izjemno slabih vremenskih razmerah, je na poti umrlo veliko otrok, v taborišču so se razširile ošpice, škrlatinka in griža, begunci pa so bili tudi podhranjeni. Kot se je spominjal begunec Peter Tomšič iz Sovodenj (r. 1909), je v taborišču vladala velika nesnaga, mrgolelo je uši in prehrana je bila zelo slaba. Od sredine oktobra do konca leta 1915 je umrlo več kot 400 ljudi. V taborišču je prebivalo med 5000 in 6000 oseb, v času epidemije jih je bilo kar 8000. Za taborišče v Steinklammu se je ohranila knjiga umrlih *Liber mortuorum Steinklamm*, v katero je župnik Josip Kos vpisoval podatke o smrti: datum smrti, datum pokopa, ime in priimek ter sorodstvene vezi, kraj bivališča, datum rojstva, kraj smrti (s hišno številko) in vzrok smrti beguncev iz Vipavske doline, komenskega Krasa, nekaj tudi z Goriške ter številnih beguncev iz Istre in Pulja. Od 1200 slovenskih in istrskih beguncev v taborišču jih je v mrliški knjigi

krompirjevo solato; tor: polenta s sirom; sr: polenta s fižolovo solato; čet: polenta s kavo; pet: polenta s sirom; sob: polenta z ribjo solato; ne: polenta s kavo. Povzeto po Mandl, Galizische Flüchtlinge, str. 292.

⁴⁶ Krmac, Wagna, str. 112.

⁴⁷ Steinklamm-Lager Chronik.

Jahr, Monat und Tag		Name in Berechnung	Name in einzigenden Priestern	Beschreibung Vor- u. Name, Charakter u. Wohnort in Bezug zu den Eltern, im Falle der Eltern bei dem Tode des Vaters	Sterbeort Haus-Nr.	Alter in Jahren	Geburtsort	Geburtsjahr	Religion	Ritter	Der in Berechnung	Krankheit oder Todesart	Anmerkung insbes. Cotenbefugung
in Sterben	in Berechnung												
1915	6. Febr.	1. Febr.	J. ...	Der ...	Steinklamm	5
1915	7. Febr.	2. Febr.	6
1915	8. Febr.	3. Febr.	7
1915	9. Febr.	4. Febr.	8
1915	10. Febr.	5. Febr.	9
1915	11. Febr.	6. Febr.	10
1915	12. Febr.	7. Febr.	11
1915	13. Febr.	8. Febr.	12
1915	14. Febr.	9. Febr.	13
1915	15. Febr.	10. Febr.	14
1915	16. Febr.	11. Febr.	15
1915	17. Febr.	12. Febr.	16
1915	18. Febr.	13. Febr.	17
1915	19. Febr.	14. Febr.	18
1915	20. Febr.	15. Febr.	19
1915	21. Febr.	16. Febr.	20
1915	22. Febr.	17. Febr.	21
1915	23. Febr.	18. Febr.	22
1915	24. Febr.	19. Febr.	23
1915	25. Febr.	20. Febr.	24
1915	26. Febr.	21. Febr.	25

Slika 8: Izsek iz knjige umrlih v begunskem taborišču Steinklamm (Goriški muzej).

zabeleženih 952, 505 žensk in 430 moških, označen je primer samomora, kjer spola niso navedli, spol prav tako ni naveden pri 14 pravoslavnih pokopih. Največ smrti so zabeležili v prvem letu, samo jeseni in pozimi 1915 je umrlo 436 beguncev, zaradi ošpic kar 198 otrok, v začetku leta 1916 pa je zaradi ošpic umrlo še 14 otrok, vsi med prvimi petimi letom starosti. V nadaljnjih letih so bili vzroki smrti pri odraslih splošna oslabeledost s popuščanjem srca, pljučnica in tuberkulozno obolenje pljuč, pri otrocih pa davica, škrlatinka in črevesne bolezni.⁴⁸ Kar 80 otrok ni dočakalo prvega leta starosti, v starostnem obdobju do 15 let je umrlo 514 oseb, od 15. do 50. leta starosti 96 in nad 50. letom starosti (večinoma od 60. leta naprej) 276 oseb. Od začetka leta 1916 je število umrlih otrok upadalo, primerjalno pa je naraščalo število umrlih odraslih oseb nad 50. letom starosti. O begunskih taboriščih, kjer so vojno preživeli slovenski primorski begunci in begunke, je izčrpno pisal *Slovenski begunski koledar za leto 1917*, ki pa do razmer v posameznih taboriščih ni bil posebno kritičen, čeprav je zdravstveno stanje in zlasti zdravstveno infrastrukturo skrbno predstavil. Za taborišče v Steinklammu je zapisal, da posebej ugoden vtis »napravijo moderno urejene številne bolnišnice. Čedni

⁴⁸ Librum mortuorum Steinklamm.

zračni paviljoni za otroke in starejše, hiralnice in sirotišnice so v čast oskrbi taborišča.»⁴⁹ Za vsakodnevno zdravstveno oskrbo in dnevni nadzor v barakah naj bi skrbeli kar štirje zdravniki (»celo število strežnic jih podpira pri tem«), ki so bili poleg ukrepov in uredb zaslužni za ugodno zdravstveno stanje, k čemur so pripomogli tudi »dober zrak, čedne ceste in moderna kanalizacija«.⁵⁰

Julija 1917 so taborišče izpraznili in nekatere begunce že poslali domov, če so to dovoljevale razmere, druge so premestili v druga begunska taborišča, v Steinklammu pa je ostalo okoli 200 beguncev. Taborišče je spremenilo namembnost, saj je postalo nekakšen rekreacijski center, kamor so oblasti poslale tudi sto slovenskih sirot in družine občinskih uradnikov.⁵¹

Največja strnjena naselbina slovenskih beguncev je bila v taborišču Bruck an der Leitha na meji z Ogrsko, kjer je v času zapisa v *Slovenskem begunskem koledarju* prebivalo 4200 beguncev in begunk, od tega 70 dojenčkov, 380 otrok do 6. leta starosti, 750 šoloobveznih otrok, 2000 žensk in 1000 moških. Za to taborišče je Vili Prinčič pridobil seznama rojstev in smrti, po slednjem je v Brucku umrlo 752 beguncev vseh starosti, v prvem mesecu od preselitve iz Gmünda jih je umrlo 195, od tega kar 173 otrok, ki so umrli zaradi ošpic in nalezljive otroške virusne bolezni. Do konca leta 1915 je umrlo 197 beguncev, od tega zaradi ošpic 67 otrok. Pozimi 1915/1916 je v taborišču spet razsajala epidemija ošpic, pa tudi davica in škrlatinka, kot pogost vzrok smrti je zabeležena pljučnica. V letih 1916 in 1917 je umrlo skupaj 457 beguncev, leta 1918 (domov so šli v začetku leta 1919) pa 98. Pri odraslih je bil pogost vzrok smrti pljučnica, ki je bila največkrat le zadnja komplikacija ob izvorni bolezni; pogost vzrok je bila tuberkuloza, zlasti med mladostniki, pri starejših beguncih pa se je pojavila zlasti po letu bivanja v taborišču, kar veliko pove o razmerah v njem. Posebna težava v bruskem taborišču je bila oporečna pitna voda, zaradi česar so beležili pogoste črevesne nalezljive bolezni, kot vzrok smrti pa navedli tifus, zlasti v letu 1916.⁵² A kot poudarja Vili Prinčič, je v begunskem taborišču življenje tudi nastajalo in ne le odhajalo, saj se je v njem rodilo 188 otrok, življenjsko dinamiko pa je stvarno opisala begunka Zalka Cibič (r. 1911): »V begunstvu mi je umrla ena sestra, dobila pa sem drugo.«⁵³

Razmere so se leta 1916 umirile in toliko izboljšale, da je *Slovenski begunski koledar* lahko zapisal, da je bilo zdravstveno stanje v Brucku zadovoljivo, zlasti zato, ker je umrljivost v vseh starostnih skupinah upadala. Za bolne so poskrbeli v bolnišnici »z

⁴⁹ *Slovenski begunski koledar*, str. 103.

⁵⁰ *Slovenski begunski koledar*, str. 103.

⁵¹ *Steinklamm-Lager Chronik*.

⁵² Prinčič, *V Brucku taborišču*, str. 173–236.

⁵³ Prinčič, *Pregnani*, str. 61.

raznimi oddelki za notranje in nalezljive bolezni⁵⁴ delovali sta porodnišnica in hiralnica, zaposlena sta bila dva zdravnik in dve medicinski sestri. Pomagale so tudi sestre uršulinke iz Gorice, ki so vsakodnevno nadzirale begunska bivališča. V taborišču je delovala tudi posvetovalnica za dojenčke in otroke, enkrat tedensko jo je obiskoval zdravnik za otroške bolezni z Dunaja dr. Weiss, med tednom pa so za nadzor skrbele medicinske sestre.⁵⁵

Problematiko begunstva, vključno z zdravstvenimi razmerami, ki so bile poleg vzdrževanja in oskrbovanja begunskih taborišč najakutnejši problem, je mogoče obravnavati tudi z vidika reševanja beguncev in ustvarjanja njihove pozitivne javne podobe. V tem pogledu je država poskušala begunce predstaviti kot brezdomne državljane, ki so zelo trpeli in katerih preživetje je bilo odvisno od njihovih nemško govorečih sodržavljanov. To skrb so v *Neue Freie Presse* utemeljili tako, da begunci, ki so se bili prisiljeni umakniti z vojnih območij, trpijo za dobro vseh. Zato je dolžnost vseh, da jim pomagajo. Skrb za begunce je torej izvirala iz dolžnosti in ne iz empatije ali vzajemnosti, kot je veljalo za vojne vdove in sirote.⁵⁶ Komentarji v socialističnem *Arbeiterzeitungu* so begunce predstavili kot del vojne krajine. Poosebljali so fizični, čustveni in duhovni boj za preživetje, njihovo stisko v oddaljenem frontnem mestu so primerjali z junaštvi vojakov, ki so zmagovali na vzhodni fronti. Reševanje begunskega prebivalstva je bilo predstavljeno na več ravneh. Tako naj bi vojna pomenila priložnost, da se oddaljene, obrobne in razseljene narode monarhije dvigne iz njihovih obubožanih razmer, da se bodo v domače okolje vrnili z izboljšanim telesnim in duševnim stanjem, kar bo seveda rezultat pomoči, ki so je bili deležni. Begunce bi civilizirali kot državljane imperija, časopisi in novinarji pa naj bi postali agenti civilizacijske misije. Zato so novinarji obiskovali begunska taborišča ter se seznanili s tamkajšnjim pomanjkanjem in odrekanjem. Novinar *Neue Freie Presse* je na primer obiskal dve taborišči na Moravskem po epidemiji ošpic in celo dosegel izboljšanje razmer. Novinar *Arbeiterzeitungu* Max Winter, avtor več člankov o begunski problematiki v monarhiji, je avgusta 1915 obiskal 400 goriških beguncev, ki so bili nastanjeni v zapuščeni opekarni pri Wilhelmsburgu. Kot je zapisal, so begunci živeli skupaj v enem prostoru, bili so slabo hranjeni (odrasli so jedli le krompir in riž, otroci, mlajši od dveh let, pa so dobili četrto litra mleka na dan), bili so brez osnovnih življenjskih potrebščin, vode in mila ni bilo; ženske so prosile za pomoč, saj bi raje umrle doma kot v bedi živele v begunstvu.⁵⁷ Prav tako je pisal o

⁵⁴ Slovenski begunski koledar, str. 97.

⁵⁵ Slovenski begunski koledar, str. 97.

⁵⁶ Thorpe, *Displacing Empire*, str. 109.

⁵⁷ Winter, *Das Flüchtlingslager im Ziegelofen*, str. 8.

begunskem taborišču Gmünd,⁵⁸ ki pa je celo navdušilo nekega drugega novinarja, ki je rast taboriščnega mesta s 30.000 prebivalci predstavljal kot »*veter nove Avstrije, ki piha v novem Gmündu*«. ⁵⁹ Notranje ministrstvo, ki je sponzoriralo obiske, je begunce sicer strogo ločevalo od lokalnega prebivalstva in ni želelo večjega sovplivanja, zato se je odločilo, da življenje beguncev predstavi na razstavi na Dunaju, na kateri so v posameznih nacionalnih koticih predstavili dosežke iz begunskih taborišč. Vsekakor so vsaj Winterjevi opisi nemško govorečim državljanom monarhije predstavili nekaj razsežnosti begunske bede, saj je opozoril tako na borno gmotno stanje beguncev kot na zaskrbljujoče zdravstvene razmere. Po drugi strani pa se je samohvalno kitil, da je priznal obstoj ljudi iz obmejnih pokrajin.

Begunstvo, zlasti v begunskih taboriščih, je kot pojav, proces in metafora povezano zlasti z revščino v odnosih, premoženju in državni politiki. Revščina je bila odločilna za obliko begunskega bivanja in se je v spominu beguncev pojavljala kot soznačnica njihove usode med vojno. Z besedami Olge Primožič (r. 1905): »*Ob domotožju in splošni bedi sta nas še najbolj mučila dolgčas in brezdelje. Vse je potekalo po vnaprej določenem redu in določeni /.../ Brezdelje človeka včasih bolj ubija kot naporno delo.*«⁶⁰

VIRI IN LITERATURA

Viri

Denkschrift über die von der k.k. Regierung aus Anlaß des Krieges getroffenen Maßnahmen Bis Ende Juni 1915 ([1]; 1915). (<https://digi.landesbibliothek.at/viewer/toc/AC02612423/1/>, dostop 12. 9. 2020).

Liber mortuorum Steinklamm (Goriški muzej).

Steinklamm-Lager Chronik – Kurzzersion (Quelle: Aufzeichnungen der Gendarmerie Rabenstein).

Časopisi

Arbeiterzeitung, 22. 8. 1915, 22. 9. 1915.

Slovenec, 2. 10. 1915, 13. 11. 1915, 30. 11. 1915, 14. 8. 1917.

⁵⁸ Winter, Die Barackenstradt in Neu-Gmünd, str. 5.

⁵⁹ Thorpe, Displacing Empire, str. 112.

⁶⁰ Prinčič, *Pregnani*, str. 228.

Spletni vir

https://www.gmuend.at/de/Gmuend-Neustadt_ehemaliges_Fluechtlingslager_ (dostop 10. 2. 2021).

Literatura

- Andersson, Jan O., Andersson, Siv G.E.: A century of typhus, lice and Rickettsia. *Research in Microbiology*, 151, št. 2: str. 143–150. (DOI:10.1016/S0923-2508(00)00116-9) (https://archive.org/details/sim_research-in-microbiology_2000-03_151_2/page/143/mode/2u, dostop 13. 1. 2023).
- Fr. Ž –č, Pismo iz Moravskega. *Slovenec*, 2. 8. 1917, str. 1–2.
- Halbreiner, Heimo: *Lager Wagna 1914–1963. Die Zeitweise drittgrößte Stadt der Steiermark*. Graz – Wagna: Römermuseum Flavia Solva, 2014.
- Hermann, Martina Viktoria: *Die hölzerne Stadt: das Barackenlager Gmünd 1914–1918*. Dissertation Zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Karl-Franzens-Universität Graz. Graz, 2017 (<https://unipub.uni-graz.at/obvugr/content/titleinfo/2384121>, dostop 10. 2. 2021).
- Hermann, Martina: »Cities of barracks«: refugees in the Austrian part of the Habsburg empire during the first world war. *Europe on the move. Refugees in the era of the Great War* (ur. Peter Gatrell in Liubov Zhvanko). Manchester: Manchester University press, 2017, str. 129–155. (https://www.gmuend.at/de/Gmuend-Neustadt_ehemaliges_Fluechtlingslager_, dostop 10. 2. 2021).
- Kosi, Jernej: Evakuacija, beg in namestitev goriško-gradiškega civilnega prebivalstva v avstrijskem zaledju po odprtju soške fronte. *Begunci: slovenski begunci s soške fronte* (ur. Brešan, Katarina). Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016.
- Krmac, Dean: Wagna, la strage degli innocenti istriani (ottobre 1915 – gennaio 1916). *Istra u velikom ratu = L'Istria nella grande guerra = Istra v veliki vojni: glad, bolesti, smrt = fame, malattie, morte = glad, bolezni, smrt* (ur. Petra Svolfšak). Koper: Histria Editiones, 2017, str. 107–140.
- Ličan, Josip: Mesto barak v Gmündu – novo bivališče naših beguncev. *Slovenec*, 2. 10. 1915, št. 225, 2 stran priloge.
- Malni, Paolo: *Altrove: 1915–1918: memorie dal campo di Wagna e altre storie di profughi*. Ronchi dei Legionari: Consorzio Culturale del Monfalconese, 2017.
- Mandl, Hildegard: Galizische Flüchtlinge in der Steiermark zu Beginn des ersten Weltkrieges. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, Jahrgang 77 (1986), str. 279–294.
- Mentzel, Walter, *Kriegsflüchtlinge in Cisleithanien im Ersten Weltkrieg*, Diss., Wien 1997.
- Moreno, Jacob Levy: *Who Shall Survive?: Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. New York: Nervous and mental disease Publishing Company, 1934.
- Neznani: Bolezen med otroci. *Slovenec*, 13. 11. 1915, str. 6.

- Neznani: Evakuiranci v Ziesdorfu. *Slovenec*, 14. 8. 1917, str. 3.
- Prinčič, Vili: *Pregnani. Prva svetovna vojna. Pričevanja goriških beguncev*. Trst: Založba Devin, 1996.
- Prinčič, Vili: *V Brucku taborišču --- 1915–1918: 2015 ob stoletnici dogajanja*. Trst: ZTT EST, 2015.
- Reder, Joseph: *Das Fleckfieber nach dem heutigen Stande seiner Lehre und nach Beobachtungen in den Epidemien des k.k. Flüchtlingslagers Gmünd*. Leipzig, Wien: Franz Deuticke, 1918.
- Rojec, Ivan: Skrb za begunce. *Slovenec*, 30. 11. 1915, str. 1.
- Ronchi dei Legionari: Consorzio Culturale del Monfalconese, 2016.
- Scherr, Friederike: Jakob Levy Moreno im Flüchtlingslager Mitterndorf a. d. Fischa – eine Spurensuche. *Zeitschrift für Psychodrama und Soziometrie* 12 (S1), str. 3–124. (DOI 10.1007/s11620-013-0210-0).
- Slovenski begunski koledar za leto 1917*. Ljubljana: Katoliška tiskarna.
- Thorpe, Julie: Displacing Empire: Refugee Welfare, National Activism and State Legitimacy in Austria-Hungary in the First World War. *Refugees and the End of Empire* (ur. Panikos Panayi, Pippa Virdee). New York: Palgrave MacMillan, 2011.
- Winter, Max: Das Flüchtlingslager im Ziegelofen. *Arbeiterzeitung*, 22. 8. 1915, str. 8.
- Winter, Max: Die Barackenstradt in Neu-Gmünd. *Arbeiterzeitung* 22. 9. 1915, str. 5.

Refugees and Health—the Challenges of the First World War: The Case of Austria-Hungary

The First World War is regarded as the origin of refugees as a mass phenomenon that required rapid and effective solutions and, after the war, an international legal framework to deal with the issue of millions of refugees. During the war, states adopted different models to deal with the refugee issue, with Austria-Hungary deciding on a mixed model of accommodating refugees in the hinterland of the front, in refugee colonies, and in refugee camps. The main criterion for this decision was the economic situation of the refugees, with the state accommodating the poorest and destitute refugees in refugee camps in the Cisleithanian part of the monarchy. Apart from evacuation, transport, and accommodation, the most pressing problem during their stay in the camps was the refugees' health. In the refugee camps of Gmünd, Wagna, Steinklamm, and Bruck an der Leitha, where Slovenian refugees from the Austrian Littoral were also accommodated, they were confronted with various epidemics and diseases (measles, typhus, diphtheria, dysentery, tuberculosis, general malnutrition) that caused a high death toll, especially among children. During the last two years of the war, the mortality rate among the adult and elderly refugee population increased,

which speaks volumes about the health and nutritional conditions in the refugee camps. The refugee camps were also used as sites of medical study and experimentation. In Gmünd, Austria's largest camp, where 200,000 refugees passed through during the war, Dr Josef Reder conducted an epidemiological study of typhus epidemics in the camp, having a representative sample and a sufficiently long period of time for the results to be relevant to diagnosis, causes, symptoms, treatment, and protection. Jacob Levy Moreno, the founder of sociometric and socioeconomic research, psychodrama, and psychological planning, worked in the refugee camp of Mitterndorf, which served as his first research site.

In the above-mentioned refugee camps, Slovenian refugees were exposed to extremely poor health conditions, and in Gmünd the infant mortality rate was so high that the provincial government of Gorizia (which had been moved to Vienna) intervened and resettled Slovenian and Istrian refugees in Bruck an der Leitha, Wagna, and Steinklamm. In Wagna, too, a measles epidemic took an extremely heavy toll on children, and between October and December 1915 the situation in Bruck and Steinklamm was no better. The data on the number of deaths were obtained from the death and birth registers for Bruck an der Leitha and from the *Liber mortuorum Steinklamm* for Steinklamm. The health and nutritional conditions in the refugee camps also shaped the refugees' post-war memory, with the names of the refugee camps becoming synonyms for misery, suffering, and death in the public memory.